

Joan Ortensi, la curiositat d'un pescador

Joan Ortensi (1913-1991) era fill de Roses; un home lligat al mar a qui sempre havien intrigat els espècimens estranys, curiosos i desconeguts que sovint queien a coberta quan s'obrien les xarxes dels vaixells. Això li va permetre crear una important col·lecció zoològica que ofereix una visió àmpliament representativa de la fauna marina mediterrània.

Text > **JORDI ARBONÈS, NIF**

>> Joan Ortensi teixint una xarxa. (Foto: ARXIU FAMÍLIA ORTENSÍ)

>> L'arqueòloga Mercè Ferré va conèixer Ortensi. (Foto: CLAUDI VALENTÍ)

Des de finals dels anys cinquanta, en diversos llocs de les comarques gironines, un grapat d'arqueòlegs van començar a bastir la solidesa d'un imaginari històric. Ho enfocaven tant a llocs emblemàtics, com Ullastret, com en altres espais que encara no s'havien excavat, analitzat o indexat. Un d'aquests espais nous de treball va ser la Ciutadella de Roses —«les Muralles», com les anomenaven els veïns—, un territori que molestava els polítics i en el qual l'arqueòloga Mercè Ferré (Girona, 1939) va endegar moltes campanyes. Ferré va conèixer Joan Ortensi a les excavacions de la Ciutadella. Era l'any 1966 quan l'arqueòleg Miquel Oliva, que dirigia els treballs, l'hi va presentar, perquè havia aconseguit que el contractessin de zelador en les excavacions que tot just començaven a fer. Uns ulls que havien d'estar alerta perquè a mesura que la feina avançava, més troballes hi havia i, llavors, els saquejos, sobretot de monedes, eren molt habituals.

A Ortensi la feina de guardià a les excavacions li va agradar, però, al mateix temps, aprofitava el rebuig de la morralla dels pescadors perquè havia decidit col·leccionar-la; d'aquesta manera va ser com es va convertir en un naturalista amateur i intuïtiu.

Uns espècimens curiosos

Ortensi havia deixat de fer-se al mar i s'encarregava de dur els comptes de la barca del seu germà, l'*Empordanesa Segona*. Anava al port perquè els pescadors li guardaven els espècimens curiosos que havien trobat durant el dia de feina. Els recollia i se'ls enduia a casa en una galleda. Un cop a casa i a les golfes, gràcies a una fórmula que li havia explicat un biòleg, els ficava en pots i els conservava. També, l'Ortensi, donava quatre duros als pescadors que havien trobat àmfores i peces de ceràmica que arriaven les xarxes —les donaria al Museu d'Història de Girona. Llavors, aquest material acostumaven a endur-se'l els turistes. S'havia posat de moda tenir àmfores fenícies a l'entrada de la torre.

A la seva dona, Irene, li agradava la tasca i l'ànim de recol·lector del pes-

>> La filla d'Ortensi mostra un exemplar de *Sciaena umbra*. (Foto: CLAUDI VALENTÍ)

cador. Un home enderià amb una idea «original» sobre una qüestió que no atreia ningú més. Gràcies a això, Irene es va preocupar de trobar-li pots de tota mida. Cada bèstia marina demanava un contenidor de diferent calibre.

Les bases d'un museu

Era un home de tracte senzill que havia aconseguit implicar els mariners rosincs en la seva idea. Encara que no l'entenguessin, els pescadors li feien cas i l'ajudaven. A mesura que la col·lecció es feia gran, al cap d'Ortensi va prendre forma una idea: fixar les bases per a un futur museu del mar; sempre amb el suport de Miquel Oliva i, sobretot, d'un altre arqueòleg, Francesc Riuró. L'imaginava potent, bonic i replè de figures, curculles platejades, caragols i «coses» abissals que no tenien nom; un lloc que servís per estudiar allò tan proper i alhora tan desconegut com era la Mediterrània. La seva tasca no era complicada. En essència,

era un acumulador que feia anar la intuïció a l'hora de rebutjar o de triar allò que considerava que podia ser interessant per al futur museu —un aparador fabulós per observar la vida neta i endreçada. Havia començat a guardar espècimens gràcies a un metge, el senyor Ricard Zariquiey, que vivia a Cadaqués i també en col·leccionava. Li portava pots amb formol i, sovint, l'anava a veure per interessar-se en els espècimens nous que havia trobat.

La col·lecció de Zariquiey (1963-1968) va influir en el recull d'Ortensi. Un cop el doctor de Cadaqués va morir, va descobrir que rere del pediatre culte hi havia un món desconegut i alhora humanista. Zariquiey va donar la seva col·lecció de crustacis decàpodes, en la qual havia col·laborat Ortensi, a l'Institut d'Investigacions Marines de Barcelona. Ortensi, gràcies al doctor Zariquiey, que era un expert en la conservació de la natura, es va espavilar i a partir d'un moment va decidir no dependre de ningú. Mai no va concebre

>> Un detall de la col·lecció amagada de Joan Ortensi. (Foto: CLAUDI VALENTÍ)

>> La tortuga naturalitzada transmet tranquil·litat. (Foto: CLAUDI VALENTÍ)

>> Ortensi i part de la seva família en una fotografia captada el 1936. (Foto: ARXIU FAMÍLIA ORTENSÍ)

la col·lecció com un guany personal, egòlatra, sinó que la seva finalitat era que esdevingués un orgull per a Roses. Va confegir un mostrari amb la intenció que la gent, i sobretot la mainada, pogués veure i entendre alguns dels enigmes que hi havia mar enllà.

La Ciutadella de Roses

Mentre la Ciutadella es feia vistent gràcies a arqueòlogues com Mercè Ferré i Miquel Oliva, que hi revivien un territori oblidat, Ortensi continuava explorant el mar. A la Ciutadella

li va anar de poc que no fos rebentada perquè era terreny privat i estava previst fer-hi una urbanització. Es va fer la voladura d'un tros de muralla i l'escamot d'arqueòlegs es va posar les mans al cap. La piconadora era indestructible. L'arqueòleg Miquel Oliva i un amic seu van ser detinguts i engarjolats per la Guàrdia Civil a la caserna de Figueres perquè s'havien oposat a la llei posant-se davant de les màquines que començaven a enrunar el recinte. Ho van aturar després d'haver passat una nit al calabós. Van ser uns pioners

a l'hora de defensar la cultura per damunt de l'especulació econòmica. Solitaris i anònims que, amb el pas del temps, van ajudar perquè al territori sorgís gent amb empena que defensés la costa—recordemels Aiguamolls—, la platja de Castell i tants llocs que corren el perill de desaparèixer.

A Roses hi trobem dues maneres d'entendre la cultura: una, la científica, la dels arqueòlegs, que han fet mans i mànigues per defensar la història, i l'altra, la de l'home solitari que remena el fons del mar i descobreix que en les profunditats batega un món que cal conèixer. Un franc tirador cultural. Ortensi explicava a grups d'estudiants el que havia estat la Ciutadella, i també deia que el mar i la costa que havia conegut de petit estaven canviant. No tenia estudis—va aprendre a llegir i a escriure en el servei militar—, però pensava que un dia un biòleg es miraria la seva col·lecció seriosament: era única. Esperava que la ciència parlés bé de la recerca de la seva vida. Massa vegades, a la costa, s'ha pensat que tot només depèn del guany immediat. Inversors, promotors i turisme. Per sort, hi ha hagut gent que a partir d'una idea humanista i ecològica s'ha atrevit a anar a repèl del vent. Ho van fer els arqueòlegs a la Ciutadella i també a Ullastret; eren gent que navegava a favor de tornar la cultura al poble. Als rosincs els agrada veure l'espai que al segle passat els polítics de Roses volien destruir i urbanitzar.

Monstres i figures

La mirada científica i la intuïtiva van confluïr a Roses. La vida dels pobles sempre ha estat dura i alhora senzilla i, de tant en tant, hi han sorgit personatges fora de mida que s'han atrevit a excavar i a remenar pedres i també a trobar detalls, monstres i figures sorgits de l'abisme marí per explicar, d'algun manera, el passat i el present. És una visió local i alhora universal. Un peix sense espina o un de desconegut expliquen el món. Un mar sense enigmes anul·la la curiositat i la imaginació. Ortensi era un ecologista *avant la lettre*. A l'Empordà, els que han defensat les platges, els boscos i el mar, han demostrat, a poc a poc i amb determinació, que estan carregats de raó. Són hereus de personatges com Ortensi, que s'estimava el lloc en el qual havia crescut i viscut.

També li agradava trescar per les muntanyes. Va descobrir coves, masies oblidades i també menhirs. Algunes de les seves troballes ara formen part del món perimetrat: la ruta megalítica del cap de Creus. Era un home de mar i muntanya. Aleshores, en els anys setanta, a poca gent li preocupava la història del seu poble —feia riure pensar-hi, no era modern ni *fashion*— i els menhirs i les coves no interessaven. Llegint Josep Pla n'hi havia prou: el passat estava escrit. L'escriptor havia fixat la vida de la costa. A la vida moderna, la de les botigues de records, els biquinis i la del trinxat especulatiu, el geni de Llofriu no hi va dedicar gaire temps.

Ortensi va viure aquella època, un temps de guanys i pèrdues i, alhora, de canvis. La mediocritat es disfressava de progrés. No s'acostuma a passar comptes als alcaldes que han permès desastres i estranyes infraestructures que han canviat la vida marítima.

El pescador de Roses veia el canvi i en parlava a grups d'estudiants i a Ràdio Roses. D'una banda, li agradava explicar com havia estat la vida dels pescadors, i de l'altra, s'adonava que el turisme era imparabile. Intentava preservar allò que més endavant anomenariem «memòria col·lectiva». Canviaven les tavernes, sorgien els *snack bars*, els *pubs* i les discoteques, i s'acabaven els *colmados* i els ultramarins. Això,

>> Un exemplar de peix gat. (Foto: CLAUDI VALENTÍ)

també i de rebot, representava que la cuina tradicional acabés sent residual, rústica i menystinguda.

Un treball de prospecció

Una altra arqueòloga, Maria Aurora Martin (que va ser cap de l'aleshores Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques, Conservació i Catalogació de Monuments de la Diputació de Girona) va definir Ortensi d'aquesta manera: «El 1972 vaig tenir l'ocasió de comprovar les seves extraordinàries qualitats humanes i el seu interès per tot allò que feia referència a l'arqueologia i la cultura [...]». Una de les qualitats de Joan Ortensi és el seu treball de prospecció profund i acurat pel terme municipal. Un treball que

ens ha permès descobrir i relacionar una enorme quantitat de restes arqueològiques i arquitectòniques, prehistòriques i medievals, i també algunes de les coves que podria haver utilitzat l'home en èpoques antigues. Això s'ha substanciat en l'elaboració d'uns mapes absolutament interessants». Era un home a qui no li feia

mandra caminar si gràcies al fet de trescar descobria un món on trobava pedres i construccions encara per indexar o etiquetar.

S'explica que el pare d'Ortensi havia emigrat a Nova York. Era l'època d'anar a fer les Amèriques i es veu que, al final, havia decidit tornar amb la família. Un cop a Roses, només

Col·leccionava el rebuig de la morralla dels pescadors; d'aquesta manera es va convertir en un naturalista amateur i intuïtiu

pensava a embarcar-se de nou, aquest cop fins a Sud-amèrica. No ho va fer. La postguerra va ser una època molt dura. Representava que la vida i la fortuna era mar enllà. Ortensi va començar a crear el seu propi món. Havia estat a punt de morir. Es diu que a la Guerra Civil el van ferir al front de Terol. Cinc bales. Havia vist la mort de cara i se n'havia sortit.

Era un home que explicava un munt d'anècdotes i, sempre arrapat al mar, es feia de bon escoltar. El seu tarannà hospitalari va fer que convidés l'arqueòloga Mercè Ferré i el seu fill de sis anys, Abraham, a viure a casa seva. Ella recorda que, d'entrada, Ortensi els va cuinar un suquet de luxe. Una casola que la va seduir. Era un home que dominava les quatre coses essencials de la cuina a la barca. Una manera de fer senzilla i ben arreglada amb pocs elements, i que més endavant s'anomenaria gastronomia.

L'ànima del cetaci

A Ortensi no el frenava res a l'hora d'aplegar fauna marítima. Va reco-

>> La col·lecció d'Ortensi està oblidada en un magatzem. (Foto: CLAUDI VALENTÍ)

llir una balena amb bec de Cuvier (*Ziphius cavirostris*) que havia anat a morir a la badia de Roses. Es veu que va ser un estrany encallament i que en altres llocs de la costa van venir a morir un grup de balenes —ningú no va escatir per què havien mort. La balena jove va voltar uns dies a prop del port i ell va esperar que fos morta. Era un exemplar d'uns cinc metres de llargada. De seguida, va demanar permís per conservar-la. Va estar submergida gairebé tres anys al safareig públic. Així, va perdre el greix i, a poc a poc, se'n va polir l'esquelet. Una meravella. Ortensi esperava mostrar l'ànima del cetaci i l'excursionista treball al futur museu del mar.

El naturalista depenia dels pescadors de Roses, i va obtenir dos dofins naturalitzats d'espècies diferents, una tintorera i també una tortuga, que va aconseguir servir i dissecar —no se sap qui en va fer la taxidèrmia marítima. El mar li oferia els seus fruits.

Mercè Ferré, arqueòloga i pintora, explica al seu llibre de memòries *I un dia va ser el principi...*: «Joan Ortensi tenia una gran amistat amb els arqueòlegs Miquel Oliva i Francesc Riuró». I encara concreta: «Era una persona amb la qual sempre podíem comptar, un col·laborador incondicional. Feia d'intermediari amb els pescadors que havien trobat alguna peça de fang o de ceràmica antiga a les xarxes i, donant-los algun calerot, les recuperava i les guardava per ampliar el patrimoni del poble. Això també ho feia amb uns gitanos que vivien a prop de les Muralles i que, de tant en tant, trobaven monedes antigues».

La seva dona es va preocupar de trobar-li pots de tota mida. Cada bèstia marina demanava un contenidor de diferent calibre.

D'una de les campanyes, Ferré explica: «No hi havia dubte, era un bon cuiner. Llavors vaig conèixer la seva dona, Irene, que era una persona amb unes qualitats humanes extraordinàries. Ella es dedicava a adobar les arts de pesca al port i Ortensi l'ajudava quan hi havia molta feina».

Mentre Ortensi aplegava i servia espècies per al museu del mar, les

>> El cap de balena mostra un munt d'il·lusions perdudes. (Foto: CLAUDI VALENTÍ)

ganes de divulgar aspectes de la vida tradicional el van portar a escriure articles per a una revista de Roses. En aquelles planes parlava de quan era petit i aprenia a pescar al palangre, detalls sobre els ormeigs desapareguts i els peixos de punxada dolorosa. Explicava tot allò que s'acabava arran d'aigua. No ho deia amb nostàlgia,

sinó per deixar testimoni de l'època viscuda, una vida que, en molts aspectes, s'estava transformant ràpidament. S'adonava que la vida dels pobles i sobretot la dels pescadors esdevindria un món acabat, formòlic i perdut. Deia: «La vida ha canviat molt des de la nostra infantesa; ara, quan veig que la joventut pot anar a escola, n'estic content i enamorat. Quantes vega-

des penso que n'és de bonica la vida per a aquestes criatures, que el dia de demà podran presentar-se arreu amb educació i cultura». Des que feia de zelador a la Ciutadella que s'havia posat a llegir llibres d'història i, sovint, quan es trobava amb turistes despistats que li preguntaven que era tot allò, ell els feia de guia improvisat. La Ciutadella, les Muralles per als rosincs, de mica en mica prenen forma i mostraven el futur.

Pots i bèsties

Anem a Roses i ens trobem amb la filla de Joan Ortensi, Montserrat. Entrem a l'ampli i modern vestíbul de la Ciutadella i seguim l'home de la clau. Ens fa entrar al lavabo de les dones i obre una porta lateral, al darrere hi ha una escala de ferro empinada enmig de parets de ciment que ens porta fins a unes golfes estretes i de sostre minvant.

Un magatzem polsós i desendreçat on entre centenars de caixes i llibres i un piló d'andròmines difícils de qualificar descansa el llegat d'Ortensi. El pescador hi està amagat. L'has de buscar tot aixecant plàstics i papers de diari. No és agradable, però és interessant. Trobem pots i bèsties. Cada pot mostra un peix o un ves a saber què. Tot és fosc. Els pots estan etiquetats a mà. Veiem de tot i amb prou feines qualifiquem res. Hi ha un munt de recipients de vidre. Suposo que mirar aquests animals en un museu em provocaria una altra sensació. Res no és vistent, tot està entaforat enmig d'una fortor calenta i difícil de descriure que em remet a un món agredolç. La desagradable sentor d'una cripta.

La biòloga Sandra Mallol, que ha in-dexat la col·lecció —cinc-centes hores de treball—, ha dit: «Estem en deute amb els grans naturalistes que al llarg de la història han descobert, classificat i descrit el món natural on vivim». El món que nosaltres, l'any 2021, descobrim a la Ciutadella de Roses, s'assembla a un pandemòni —tufeja a paradís perdut. Un lloc on l'ordre del caos és aleatori i en el qual el tresor ha perdut la llum dels déus.

Mallol especifica: «És una col·lecció zoològica que conté prop de setze mil exemplars pertanyents a 549 espècies d'organismes marins mediterranis recollits entre els anys 1975 i 1991, procedents del litoral de Roses i de les

principals zones de pesca al voltant de la península del cap de Creus». Tot i l'intent de voler-los conservar canviant-los els líquids per mantenir-los lluny de la toxicitat del formol, en l'actualitat s'ha perdut un 20 % del conjunt. Al capdavant, la col·lecció conservada en sec, en formol, en alcohol i alguns exemplars dissecats és biològica i, per això, demana un acurat treball de manteniment. És evident que no s'ha fet.

Fugim de les golfes. Entre la pols hem descobert la tortuga i també el trist peix gat de color rosa, tot plegat enmig de bosses de plàstic. Hem trobat pots tan foscos com l'ombra d'un malson i hem cregut descobrir-hi el parent d'un llobarro. Avui hem fet un viatge trist. Sols, i veient les restes d'una realitat inqüestionable: alguna tapa dels pots supurava.

Hem tornat a l'escala del recinte i un cop a baix hem recuperat la llum de la vida al lavabo de les dones. Llavors he recordat els monstres de les pel·lícules de sèrie B de quan era petit. Durant una estona he estat a la vora de l'ossamenta del cap de balena —deixada estar com una bestiesa del segle passat—, petita

i poc engrescadora. Montserrat Ortensi m'ha explicat que durant un any va veure els ossos de balena penjats als estenedors de la roba del terrat de casa seva.

Reconeixement

L'any 1991 l'Ajuntament de Roses va celebrar una sessió extraordinària per fer un sentit homenatge a Joan Ortensi. S'hi van reconèixer els seus mèrits de conservació del patrimoni arqueològic i el seu treball a l'hora de bastir una fita que ningú més no havia aconseguit: el recull de fauna marina. Llavors es va parlar per primera vegada del museu del mar. Li van atorgar la Dracma d'Or de la vila i, a Irene, la seva dona, la van obsequiar amb un ram de flors. A Roses és habitual concedir la Dracma a personalitats que han fet alguna cosa important per al poble.

El metge Ricard Zariquiey, que vivia a Cadaqués, li portava formol i l'anava a veure per interessar-se pels espècimens nous

L'esmentat museu del mar, que s'ha via d'instal·lar a l'antic far, va ser una idea interessant que el temps ha soterrat als enfonsos de l'imaginari rosinc. D'una banda, hi ha hagut gent interessada perquè no es perdés el tresor, i de l'altra, la realitat pragmàtica i política ha estat aclaparadora i la situació sembla immutable. Durant trenta anys, a Roses ningú no ha tingut un interès clar i ferm a l'hora de preservar en condicions la col·lecció, que s'ha anat consumint. El biòleg Pere Planes ha dit sobre Ortensi: «És una col·lecció impressionant, en la qual els grans grups zoològics estan representats, fins i tot de forma notablement significativa. Esperem que aviat no faci falta descriure-la, sinó que la puguem veure exposada tal com es mereix».

Malgrat la penosa imatge obtinguda del viatge, encara queda una mica d'esperança. No tot està perdut i no sembla desencertat que a partir del treball fet contra les maltempsades del destí, algun polític aprofiti la resta incòlume de l'obra de Joan Ortensi. Es pot crear, encara, el fonament de l'utòpic museu del mar. Com afirma la biòloga Sandra Mallol: «La col·lecció de Joan Ortensi és fruit de la passió i de la paciència d'un amant de la natura».

>> Joan Ortensi va ser guardià de les excavacions a la Ciutadella de Roses. (Foto: CLAUDI VALENTÍ)